

Pintér Tamás

**„ÚJRA ITT A HÁBORÚ,
KI ÉLI TÚL?”
– 1915: ÚJ ELLENSÉG AZ
ISONZÓNÁL**

**“WE ARE AT WAR AGAIN: WHO WILL SURVIVE?”—1915:
THE NEW ENEMY AT ISONZO**

Abstract

The months between autumn 1914 and spring 1915 was a tragic period for the Austro-Hungarian Monarchy. The fiasco in Serbia, the heavy fights and failures in the Carpathian Mountains in Galicia evoked a frustrated and lethargic feeling both in the soldiers and in the civil population. Although the successful joint offensive with the German allies at Gorlice in May 1915 meant a relief on the Russian front, the conflict with the Monarchy’s former ally, Italy sharpened on south-western border at this time. The declaration of war on 23 May 1915 opened a new front on 800 kilometres from the Swiss tripoint to the Adriatic Sea where one of the most prolonged mountain wars began in history. The heaviest battles took place on the eastern part of the new south-western front, in the region of the river Isonzo. The casualties and the fierceness of the fights in this area equalled to the bloodiest fights on the western front. The natural barrier, the river Isonzo and the bastion of the Doberdo Plateau in the valley of the river Wippach (Vipava) on the southern part of the region stood in the way of the main Italian offensives that were aimed at

penetrating in the Empire. Both of these geographic formations have become sad monuments in the Hungarian history.

The quotation in the title comes from Dr. Gyula Kemény, a physician of a battalion that was sent from Serbia to Isonzo—from the old war to the new one—and reflects clearly the state of mind of the soldiers. This study presents the formation of the new front line, the characteristics of the fights and the morale between spring and summer of 1915 based on the memoirs of eyewitnesses and archaeological research.

KEYWORDS: Italian declaration of war, south-western front, battles of Isonzo, Doberdo, Dr Gyula Kemény, spring and summer of 1915

KÖZHANGULAT MAGYARORSZÁGON AZ OLASZ HADBA LÉPÉS ELŐTT

Az első világháború kitörését kísérő lelkesedést követően az 1914 ősze és 1915 tavasza közötti időszak drámai periódust jelentett az Osztrák-Magyar Monarchia számára. A Szerbia elleni sikertelen támadások fiaskója és a galíciai-kárpátoki súlyos és nagy veszteségeket követelő harcok kudarca, a folyamatos visszavonulás csalódott, már-már letargikus hangulatot idézett elő a magyar társadalom jelentős részében.

A birodalom osztrák feléhez tartozó Galícia nagy területeinek elvesztését követően 1914 őszén hozzá kellett szoknia a magyar közvéleménynek, hogy 65 év után újra cári csapatok fenyegetik a Magyar Királyság határait is, sőt be is törnek az országba. „Lassan talán meg fogjuk szokni azt a gondolatot is, hogy a muszkák immár magyar földön vannak. Azt mondják, ezek csak jelentéktelen betörések [...]. De a hivatalos híradásokat és kommentárokat már nehéz egészen komolyan venni. Groteszkül hangzik, mikor ezek ma, egy hónap óta tartó állandó visszavonulásunk után még mindig ugyanazon győzelemittas hangon szólnak hozzánk, amely első, kissé túlbecsült sikereink után megszólalt” – írja naplójába Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, a Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt meghatározó politikusa és országgyűlési képviselője, a miniszterelnök személyes bizalmasa 1914. szeptember 28-án.¹

¹ BERZEVICZY 2014. 59.

A harccokat átélő katonák cenzúrázatlan leveleiben még őszintebben tárul fel a Monarchia hadseregét ért kezdeti vereségek hatása és keserősége, ami akkoriban a haderő egészét átjárta. A császári és királyi nagykanizsai 48-as gyalogezredben szolgáló és az 1914 őszi nagy visszavonulást végigharcoló Jankó Zsigmond ezt írja feleségének a troppai kórházban lábadozva november 30-án: „Ennek a háborúnak még vége nem lesz, mert annyi az orosz, mint a fűszál, és így bajosan lehet őket legyőzni, ha csak valahogy ki nem békülnek. [...]”² A civil életben egyszerű parasztgazda leveleiben is megfogalmazódik a propaganda szolgálatába állított sajtó kritikája: „Azért nem úgy van ám, mint az újság írja.”³ Jankó Zsigmond kezdettől fogva reálisan, a paraszt emberek bölcsességével szemlélte a körülötte zajló eseményeket és az ország várható jövőjét. December 8-án írja a feleségének a kórházból: „A háborúnak mikor vége lesz, arra nincs kilátás. Igaz, a mi ezredünk orosz földön van, én legalább ott hagytam. De az oroszok is nagyon bejöttek ám délkelet felől. Avval az újságok sem dicsekednek odahaza, gondolom. De én már arra Galíciát átgyalogoltam, merre most oroszok vannak. Az bizony nagy föld és már Magyarországra is mélyen bementek. Még az a szerencséték, hogy nem ezen a részén van a falunk az országnak. Mert te el sem bírod gondolni, de ki nem látta, el sem hiheti, milyen pusztítást tesznek az oroszok, merre járnak. Ott a házakon ép ajtó vagy ablak nem marad. Bent a házban pedig a bútorokat összetörik, felforgatják, amit használnak, elviszik. Legalább Galíciában, ahonnan egyszer ki lettek verve, így tettek. Ott épen semmi sem maradt. A szarvasmarhákat és lovakat elhajtották magukkal, az asszonyokon erőszakot tettek. Ilyenek az oroszok és már benn vannak hazánkban is mélyen. Te nem is gondolod otthon, milyen nyomorúság van arra, merre egyszer ellenség jár. Én sem hittem volna, de láttam. [...] Hát bizony, nagy időket élünk. Hét felől tört ránk az ellenség, bizony nem tudni, mi lesz a vége. Mi lesz még nem csak velünk, halandó katonákkal, de még hazánk is nem bizonyos, hogyan kerül ki ebből a háborúból. Én az első perctől fogva nagyon komolynak látom a helyzetet monarchiánkra nézve. Azt hiszem, a vége veszteség fog lenni.”⁴

Az 1914. december 2-án Belgrád bevételét még kivilágítással ünneplő Budapesten december közepén a teljes csalódottság lesz úrrá, amikor a szerbek ellentámadása nyomán ismét vissza kellett vonulniuk a Monarchia csapatainak. „A maroknyi szerb nép, melyet mi meg akartunk semmisíteni vakmerősége büntetéséül,

² KIRÁLY – ŠOVEGES 2014. 60.

³ Uo. 61.

⁴ Uo. 66–67.

bennünket csúfosan megvert. Ez a tény, és ezzel szemben gyerekesen és boszszantóan hangzanak a sajtómagyarázatok, melyek ennek jelentőségét lekicsinyíteni akarnák” – írja Berzeviczy Albert december 15-én a naplójába.⁵ A vereségek a politikai elite is jelentős hatással voltak. Berzeviczy egyenesen depresszióként írja le a decemberi hangulatot. Tisza István például a hadsereg közös zászló és jelvény kérdését „decemberben óhajtotta eszközözlőbe venni, de a szerbiai visszavonulásunktól okozott depresszió nem volt erre alkalmas pillanat.”⁶

1915 márciusának második fele, Przemysl⁷ eleste újabb nyomasztó időszakot hozott. Berzeviczy Albert március 21-ei naplóbejegyzése szerint a kormány tagjai az erőd elestével számoltak, sőt azt írja, hogy a „honvédelmi miniszter osztja nézetemet, hogy további eredményeket már nem várhatunk, elismeri, hogy veszítettünk – összevéve mindent – mintegy másfél millió embert, és kész volna békét kötni, csak lehetne tisztességgel.”⁸

A várható esemény tényleges bekövetkezése az erre felkészületlen közvélemény számára lesújtó erővel bírt: „Przemysl elestének híre tegnap este villámcsapásként hatott az egész fővárosra. Az emberek túlnyomó részét teljesen készületlenül érte, és hatásában lesújtóbb volt még Szerbia kiürítése hírénel is”⁹ – írta március 23-án naplójába az akadémia elnöke.

Berzeviczy az események hatására egyenesen a békekötésre ösztönzi a miniszterelnököt: „Én Tiszát mély meggyőződésemmel megfelelően az égre kértem, hason oda, hogy mielőbb békét kössünk a status quónk alapján. Mi hódítani úgyse akarunk, bennünket akartak megsemmisíteni, ezt pedig ők nem értik. Értjük be ezzel az eredménnyel, nagyokat már úgyse remélhetünk. Minél később kötjük meg a békét, annál rosszabb lesz, az ország pedig belepusztul ebbe a háborúba.”¹⁰ Tisza

⁵ BERZEVICZY 2014. 66.

⁶ Uo. 71.

⁷ Przemysl erődrendszerének első ostroma 1914. szeptember 17-től és október 12-ig, második ostroma 1914. november 4-től 1915. március 22-ig tartott. A 130 ezer fős osztrák–magyar védősereg zömét népfelkelő egységek képezték, mellettük egyetlen soralakulat a zömmel magyar legénységű szegedi 23. honvéd gyaloghadosztály volt. Ennek a kötelékébe tartozott a szegedi 45. gyalogdandár a 2. gyulai és 5. szegedi honvéd gyalogezreddel, valamint a lugosi 46. gyalogdandár a 7. verseci és 8. lugosi honvéd gyalogezreddel. A várost és az erődöt a gorlicei áttörést követően, 1915. június 3-án foglalták vissza az osztrák–magyar csapatok.

⁸ BERZEVICZY 2014. 74.

⁹ BERZEVICZY 2014. 74.

¹⁰ BERZEVICZY 2014. 75.

nyugodtan és barátságosan fogadta bizalmasa felszólamlását, de kifejezte, hogy a helyzetet nem látja erre éretnek, s bízott a háború kedvezőbb befejezésében.¹¹

A falusi kisember sem látta optimistábban a helyzetet. Jankó Zsigmond ezt írja feleségének 1915. március 25-én a prágai kórházból: „Mint már a múlt nap is írtam, Przemisli elesett, mert nem volt már élelmiszer benn. Tehát megint két fogoly van a falunkból, ha eddig valamelyik el nem esett. Most már onnan sok orosz katonára jöhet a frontra. Majd talán ezek eldöntik a háború sorsát. Mert hogy legyőzzük őket, annak már szeptemberben nem bíztam.”¹²

Jankó Zsigmond felsége, Kovács Matild Zala vármegyei Szécsiszentlászlóról 1915. március 26-án férje korábbi levelére írt válasza is a korszak árulkodó lenyomata: „Csúnya dolgok vannak a harctéren, oda ne kívánkozz. És most, hogy Przemisli az oroszok bevették, nem engednek szabadságra haza senkit. És azt is eltörölték az újságban, hogy 14 napra senkit meg nem eresztenek. És csak maradj ott te is [ti. a kórházban]. Majd pünkösdre, ha jössz Kanizsára, az se lesz baj. Legálább a veszélybe későbbben kerülsz.”¹³

A csalódottság a német szövetséggel fennálló viszonyra is kölcsönösen jellemző volt. A közfelfogás része volt, amit Berzeviczy Albert is többször kifejt, hogy a németek nyugati sikertelensége miatt kellett a Monarchiának nagyobb terhet vállalnia az oroszok ellenében, ráadásul a németek semleges államokkal tanúsított magatartása azok gyűlöletét váltotta ki Ausztria-Magyarországgal szemben is.

A német szövetségesek is csalódottak voltak az osztrák-magyar hadsereg általuk nem megfelelőnek tartott helytállása, valamint a Monarchia Olaszországgal szembeni makacssága miatt, hogy tudni illik nem volt hajlandó területi engedményekre a korábbi szövetséges háborúból történő távortartása érdekében.¹⁴

A közhangulat jelentős javulását eredményezte a központi hatalmak 1915. május 2-án Gorlicénél megindított sikeres offenzívája,¹⁵ amelynek eredményeként az oroszokat sikerült kiverni a Magyar Királyság területéről, majd Galíciából is.

¹¹ Uo.

¹² KIRÁLY–ŠOVEGES 2014. 146.

¹³ Uo. 147.

¹⁴ BERZEVICZY 2014. 74.

¹⁵ A ma Lengyelországhoz tartozó galíciai területen, Bártfa magasságában, a Magyar Királyság határaitól 50 km-re északra kibontakozó offenzívát a 8 német és 3 osztrák-magyar hadosztályból létrehozott német 11. hadsereg indította. A hadsereg parancsnokává kinevezett Mackensen vezérezredes irányítása alá került az osztrák-magyar 4. hadsereg is. Az így létrejött Mackensen-seregsoport támadásának a célja az volt, hogy az oroszokat a Kárpátok vonalától visszavessék,

A közhangulat kedvezőbbre fordulása az egyén hangulatára is jelentős hatást gyakorolt. Berzeviczy Albert lelkesedve írja 1915. május 6-án: „Végre elértem azt a napot, amelyben az oroszok megyémből kitakarodtak. Istennek hála!”¹⁶ A korábban idézett Jankó Zsigmond leveleit is a bizakodás, hazafiasság és harciaság hatja át 1915 májusában, második frontra indulása előtt. Feleségének írt május 8-ai levelében ezt olvassuk: „Azért csak nyugodj meg Isten akaratában, mert nagy és szent ügyről, hazánk jövődjéről van szó. Mert, édesem, a haza legelőbbre való. Valamint miránk őseink nem engedték a rabigát, inkább életüket adták a haza oltárán. Tehát ma is, mikor az utánunk jövő nemzedékek sorsáról van szó, gyáva ember, ki ok nélkül elbújik kötelessége elől. Az nem érdemli meg, hogy valaha még egy szóra is érdemesnek tartsák. Azért, kedves feleségem, csak nyugodtan bízzatok sorsomra. Ha Isten úgy akarja, a hazámért nyugodtan tűrök és szenvedek. Ha megtettem kötelességemet, aztán még valaha mi is leszünk boldogok.”¹⁷

ÚJ ELLENSÉG A LÁTHATÁRON

A Monarchia lakossága azonban nem sokáig tudta a győzelem örömét élvezni. A dunai birodalom délnyugati határainál sötét felhők kezdtek gyülekezni. Az Olaszország háborúból való távolmaradását szolgáló tárgyalások nem vezettek eredményre. Többször idézett forrásunk, Berzeviczy Albert szerint Tisza ugyan 1915 márciusában még bizakodó volt az olaszok távolmaradásában Dél-Tirol és az Isonzó völgy átengedése fejében,¹⁸ azonban olasz újságírókkal folytatott

illetve, hogy a sikeres hadművelettel az olaszokat és a románokat a háborúba lépéstől visszariasszák. A fő irányban a német 11. hadsereg támadott, a balszárnyon az osztrák-magyar 4., a jobb szárnyon a 3. hadsereg. Ez utóbbinak a szimbolikus jelentőségű Przemysl visszafoglalása volt a célja. A frontvonal döntő szakaszán 357.000 katona sorakozott fel a támadáshoz, amelyet 1702 löveg és aknavető támogatott. Az orosz fél itt 219.000 katonával és 679 löveggel rendelkezett. A támadás május 2-án 6 órakor 4 óras tüzérségi előkészítéssel indult, majd 10 órakor lendült támadásra a gyalogság. A német 11. hadsereg és az osztrák-magyar 4. hadsereg jobbszárnya 16 kilométer szélességben 4-5 km mélységben azonnal áttörte az orosz védelmet, amit estére már 40 km szélességűre bővített. Az áttörés hatására 1915. május 4-én a megindult a Magyar Királyság területére betört Bruszilov tábornok parancsnoksága alatt álló orosz 8. hadsereg visszavonulása és üldözése is. A támadás eredményeként összeomlott az orosz délnyugati front. Az ekkor kezdődő és szeptember 30-ig tartó hadműveletekben az orosz hadsereg 2,2 millió embert veszített, az Monarchia vesztesége 0,5 millió főre tehető.

¹⁶ BERZEVICZY 2014. 82.

¹⁷ KIRÁLY– ŠÖVEGES 2014. 160.

¹⁸ BERZEVICZY 2014. 75.

beszélgetései alapján egyre növekvő területi étvágyukról számol be, ami már Triest megszerzését is jelentette.¹⁹

Májusra folyamatosan rosszabbodó hírekről tudósít naplójában, ami számára, mint az olasz kultúra és történelem iránti szenvedélyes érdeklődő számára, óriási csalódást jelentett. A háború kezdetén is méltatlankodott az olaszok semlegességi nyilatkozatán, akik a hármasszövetségi szerződés értelmében tartoztak volna Franciaországot megtámadni,²⁰ az olasz parlament háborús törvényjavaslatról szóló 1915. május 20-ai szavazását pedig már mély fájdalommal örökölte meg.²¹

Az olasz parlamenti szavazást egyébiránt az egész Monarchia visszafojtott lélegzettel követte. Ők még nem tudták, hogy a színpalak mögött 1915. április 26-án Londonban Olaszország már kötelezettséget vállalt az antant oldalán a hadba lépésre. A frontokon szolgálatot teljesítő katonák is figyelték a híreket, hisz őket érintette legközvetlenebbül annak a végeredménye. Így volt ezzel dr. Kemény Gyula is a szerb fronton állomásozó császári és királyi nagyváradi 37. gyalogezred IV. zászlóaljának ezredorvosa, aki így örökölte meg naplójában ezeket a napokat: „[1915. május] 19-én este már Orašje nevű faluban alszunk. Pont a Száva parton fekszik, a túloldallal egy hadi híd köti össze, erről mit sem tudunk. Hová megyünk, van nagy találgatás. Sátorban alszunk, szakad az eső, dörög az ég. Itália felől igen vad hírek jönnek. Holnap ül össze a parlament Rómában, ott fog eldőlni lesz-e háború. [...] Ma, 21-én, Vinkovciban Duga nevű utca 135. sz. alatt írom ezen sorokat, itt olvasom egy egyszerű szegényes házban a lapokban közölt olasz feltételeket:

1. Azonnali megszállása egész Trentinónak²², Isztriának Trieszttel, Pólával, Fiumével együtt, ezen kívül a dalmát tengerpart tengerészeti állomásainak, több adriai szigetnek.
2. Szerbiával tilos minden további harc.
3. Lemondás a balkáni érdekeltségről.
4. Szabad kéz Itáliának a törökkel szemben.
5. Szabad kéz Itáliának Szerbia, Belgium támogatásában a békekongresszuson.”²³

¹⁹ BERZEVICZY 2014. 75.

²⁰ BERZEVICZY 2014. 46.

²¹ BERZEVICZY 2014. 83.

²² Dél-Tirol

²³ PINTÉR 2012.

Berzeviczy Albert így számol be az olasz parlamentben a történekről 1915. május 21-én kelt naplójegyzetében: „Megtörtént. Az olasz kamara tegnap majdnem ellentmondás nélkül és hazafias lelkesedés delíriumának jelenségei között megszavazta a háborús törvényjavaslatokat a kormánynak egy előterjesztése alapján, mely visszataszító szövedéke a hazugságnak, hitvány ürügy faragásoknak, képmutatásoknak és kétértelmű vagy értelmetlen frázisoknak. Hogy ez ránk a háború meghosszabbítását vagy megrövidítését, a győzelmesen kiállandó megpróbáltatások szaporodását vagy a katasztrófát jelenti-e? Azt ma még senki sem tudná megmondani. A mindig optimista Tisza azt hiszi, hogy Olaszországgal szemben bátran fölvehetjük a defenzívát, s hogy Románia és Görögország nyugton maradnak. A mindig pesszimista Hazai tegnap előttem bizalmatlan odanyilatkozott, hogy határunk éppenséggel nincs Olaszország ellen kellően megvédve, s hogy 800 000 emberükkel 30 000-t tudunk szembeállítani. Szóval azt hiszi, be kell adnunk a derekunkat.”²⁴ Ezek közé a „szembeállítandó” csapatok közé tartozott a fentebb idézett dr. Kemény Gyula már az olasz határ felé úton lévő alakulata is.

Berzeviczy személyes csalódottsága óriási: „Ez nekem egészen személyes fájdalom, csalódásom, lelki válságom. Úgy érzem mintha egy hozzám legközelebb álló lényt veszítettem volna el, vagy halála, vagy – ami még rosszabb – becstelensége által. Mintha ki volnék ezentúl tiltva egy hajlékból, amelybe mindennap üdülni, örülni, megnyugodni jártam. Ez a tapasztalás nemcsak a jövőmet rabolja el, melytől már úgysem várhatok sokat, hanem még a legszebb emlékeimbe is mérget vegyít.”²⁵

Mindeközben délen dr. Kemény Gyula alakulatát sebesen röpíti a vonat a birodalom délnyugati szeglete felé: „[1915. május] 22-én reggel négy órakor elindul velünk a vonat szép hazánk felé, Pécsre. Két vonat viszi a zászlóalj. Egyiken van a zászlóalj négy százada (1200 ember), a gépfegyver, a segélyhely, töltényhordó és tisztii lovak, a másikon a trén. A három menetszázadunk lemaradt tőlünk, lehet, hogy utánunk jönnek, de lehet, hogy máshová indulnak. Rohan velünk a vonat, alig állunk meg valahol. Bakáink vígan vannak, nagy ovációval fogadnak bennünket a magyarok, mindenfelé. Az asszonyok sírnak a nótázók láttára, mindenki érzi, hogy másért nótázik most a baka, másképp érez. Roppant lelkesedéssel integetnek, szaladnak a vonathoz a magyarok. Pécsen keresztül Újdombóváron át megyünk. Nagyon sürgős lehet az ügy, mert a legnagyobb állomásokon vagy alig,

²⁴ BERZEVICZY 2014. 83.

²⁵ Uo.

vagy meg sem állunk, pedig úgy szeretnénk még egyszer mindenkivel beszélni, mert hátha csakugyan még egyszer lesz utoljára ehhez alkalmunk. Rosszul is esik az embernek látni az életet s csak úgy elrohanni mellette, amikor az összes lányok, asszonyok igazán sírva integetnek utánunk.

23-án, pünkösöd vasárnapján, elhagytuk a magyar határt. A levelezés kérdését a bakák egyszerűen úgy oldották meg, hogy az állomásokon ledobálták lapjaikat, a civilek felszedték s bizonyosan feladják. Pettau,²⁶ majd más nagyobb német helységeken át 23-án éjjel 3-kor már Laibachban²⁷ vagyunk, javában alszunk, amikor az állomás nevét kiabálják. Alig áll itt a vonat 5 percig, már indul tovább, míg 24-én reggel 9-kor Podmelec nevű helységhez érkezett vonatunk.

Itt kiszállunk s azonnal indulunk tovább gyalog rettentő hőségben. Itt halljuk, hogy állítólag már meg van a hadüzenet Olaszország részéről. Roppant magaslatokon át tikkasztó melegben Lubinó²⁸ nevű kis falun át érkezünk délután 1-kor Prapetnóba, ez egy kicsi falu közvetlen Tolmein²⁹ városka előtt.

A Prapetnó előtti magaslaton déli negyed 12-kor pünkösöd hétfőjén 1915. május 24-én, halljuk az első két ágyúszót. Felemelő pillanat. Egymásra nézünk. Újra itt a háború, ki éli túl? Viccelünk és egymást búcsúztatjuk el, ahogy ezt már szoktuk.”³⁰

HARCOK AZ ISONZÓNÁL ÉS A DOBERDÓ-FENNSÍKON

A svájci határtól az Adriáig húzódó 600 kilométer hosszú új fronton 1915 júniusában négy olasz hadsereg sorakozott fel támadásra, ami félmillió katonát jelentett. A velük szemben álló gyorsan ide irányított osztrák-magyar csapatok, valamint a korábbi határvédő erők összlétszáma alig 200 ezer főt tett ki. Ezeknek az alakulatoknak a fele magyar területekről kiállított egységekből állt. A kialakuló új délnyugati front főparancsnoka Jenő főherceg vezérezredes lett, aki az erőviszonyok alapján csak a védelemre gondolhatott. A végig hegyekkel borított frontszakaszon a hadtörténelem leghosszabb hegyi háborúja vette kezdetét.

A 2. olasz hadsereg támadásának a célja észak felé Villach, Klagenfurt irányában a Dráva völgy, a 3. olasz hadseregé keleti irányban az Isonzón átkelve a

²⁶ Ma Ptuj, Szlovénia

²⁷ Ma Ljubljana, Szlovénia

²⁸ Ma Ljubinj, Szlovénia

²⁹ Ma Tolmin, Szlovénia

³⁰ PINTÉR 2012.

Wippach-völgyön³¹ keresztül Laibach és a Száva-völgy, míg délkeleti irányban Trieszt és az Isztriai félsziget elérése volt. Az Alpok magaslatain keresztül vezető támadás kevés sikerrel kecsegtetett. A Wippach-völgybe történő bejutás könnyebb feladatnak ígérkezett. A jelentős olasz lakossággal rendelkező Görz,³² illetve ezt követően Trieszt és az Isztria elfoglalása a propaganda számára is fontos eredménnyel kecsegtetett.

Az osztrák-magyar hadvezetés úgy döntött, hogy nem a békebeli határok mentén, hanem a természetes terepakadályok mögött rendezkedik be merev állásvédelemre, így a támadások fő irányában az Isonzó mögé vonta vissza az erőit. Az Isonzón két hídfőt létesített: Tolmeinnél és Görznél, ahonnét egy kedvezőbb helyzetben ellentámadást kezdeményezhet. A kibontakozó harcok ennek a két hídfőnek birtoklásáért folytak. A fentebb idézett Dr. Kemény Gyula alakulata a 3. hegyi dandár részeként a tolmeini hídfő védelmében küzdött az elkövetkező időszakban, amelyet az ott harcoló csapatok végig meg tudtak őrizni az olaszok meg-megújuló támadásai közepette.³³

Az évezredes hadi és kereskedelmi útnak számító Wippach-völgybe történő bejutáshoz az olaszoknak el kellett foglalniuk a görzi hídfőt. A hídfő védelmét és a völgybe történő bejutás megnehezítését a Wippachtól délre magasodó Karszt-fennsík, s ennek nyugati nyúlványa a Doberdó-fennsík szolgált.

Földrajzi értelemben a Doberdó-fennsík, az Adriai-tenger északi medencéjében fekvő Karszt-hegység hozzávetőleg 60 km² kiterjedésű nyugati nyúlványa, amelyet a Vallone-völgy választ el a Karszttól. Keletről ez a völgy, délről az Adria, nyugatról az Isonzó, északról a Wippach folyó által határolt területe. A terület, amelynek névadója a fennsík déli részén található Doberdó falu, mai hivatalos nevén Doberdo del Lago település.

Olaszország hadba lépését követően a támadó olasz csapatok 1915. június 22-én érték el az Isonzó vonalát. A hadtörténetírás 12 isonzói csatát tart számon. Ezekből 11-ben olasz támadásokra került sor 1915 júniusától 1917 szeptemberéig, míg 1917 októberében a 12. csata az osztrák-magyar és a szövetséges német alakulatok közös támadása volt Caporettonál.

1915. június 23-án, az első isonzói csata kezdetén, a folyó alsó folyásánál a hadvezetés döntésének megfelelően az osztrák-magyar csapatok visszavonultak a Doberdó-fennsíkra és ott rendezkedtek be védelemre. Az osztrák-magyar hadvezetés, látva a kibontakozó olasz támadások fő irányát, az orosz frontról Karintiába

³¹ A folyó neve ma Vipava, Szlovénia

³² Ma Gorizia, Olaszország

³³ PINTÉR 2012.

vezényelt VII. temesvári hadtest azonnali Doberdó-fennsíkra átirányításáról határozott. A Wippachtól a tengerig terjedő terület védelmének irányításával 1915. július 6-án József Ágost főherceg lovassági tábornokot, a hadtest parancsnokát bízta meg.³⁴

A hadtest béke időbeni állomáshelye Temesvár volt. A világháború kirobbanásakor először a Balkánra, majd 1914 augusztusának végén az orosz frontra helyezték, innen került 1915 májusában Karintiába. A túlnyomórészt alföldi származású magyar bakák a magas hegyekben kevésbé voltak alkalmazhatók, a hegyi kiképzésük és felszerelésük is hiányzott. Ezen okok és a készülő olasz támadás fő irányát látva határozott a hadvezetőség a hadtest Doberdó-fennsíkra vezényléséről. Ekkor két hadosztály tartozott a kötelékébe: a temesvári 17. közös gyaloghadosztály és a nagyváradi 20. honvéd gyaloghadosztály. Mindkét hadosztály magyarországi kiegészítésű ezredekkel állt.

A 17. közös gyaloghadosztály háború alatti parancsnokai az ezredek vezetőivel együtt osztrák tisztek voltak. A hadosztályt 1915 májusa és 1916 szeptembere között Karl Gelb tábornok irányította. A 20. honvéd hadosztály és az alárendeltségébe tartozó ezredek parancsnokai, a honvéd haderő jellegéből következően, magyarok voltak. 1915. július 22-én Nagy Pál vezérőrnagytól Lukachich Géza vezérőrnagy vette át a hadosztály vezetését, aki már a hadtest Doberdóra érkezése előtt is irányította a fennsík védelmét. Innentől kezdve Lukachich tábornok neve egybefonódott a legendás hadosztályéval.³⁵

³⁴ A VII. hadtest parancsnokságát József főherceg, lovassági tábornok 1914. november 1-én az orosz fronton vette át. A magyar katonái között rendkívül népszerű, „József apánkként” emlegetett József Ágost (1872–1962) magyar királyi herceg, osztrák főherceg, a Habsburg-dinasztia magyarországi ágának tagja volt. A Fejér megyei Alcsúton született főherceg a győri bencés gimnázium elvégzése után 1890-től került katonai pályára. 1911-ben a budapesti közös 31. gyalogos hadosztály parancsnoka lett. A háború kitörésekor hadosztálya élén előbb a szerb, majd az északi hadszíntéren vezényelték. A VII. hadtest élére kerülve magyar katonái közötti népszerűségét közvetlensége, az egyszerű közkatonára sorsa iránti érdeklődése és törődése, valamint magyar nyelvtudása eredményezte. Doberdó-fennsíkon is rendszeresen kereste fel egyszerű tisztit „áruhában” az első vonalakban tartózkodó csapatokat, s beszélgetett el magyarul a kilitéről gyakran mit sem sejtő bakákkal és csapatisztekkel.

³⁵ A kassai születésű báró somorjai Lukachich Géza (1865–1943) 1887-ben hadnagyként a közös hadseregben kezdte a katonai pályafutását. 1900-tól a Honvédséghez került, s 1911-től - immár ezredesként - újra a közös hadseregbe, ahol a 38. gyalogezred parancsnoka lett, s az alakulat élén vonult 1914-ben a balkáni hadszíntérré. Később a 2. hegyi dandár vezetőjeként került át 1915 májusában az olasz frontra. A Doberdón vívott hősiességeit követően a két gyaloghadosztályt, bár hivatalosan a fogalom nem létezett, az Osztrák Magyar Monarchia „gárdahadosztályaiként” is emlegették.

A főherceg és a hadteste látta el ezt követően Doberdó védelmét. A hadtestbe tartozó hadosztályok ezredei mind Magyarország területéről kerültek ki. A 17. közös hadosztály a 39-es debreceni, 43-as karánsebesi, 46-os szegedi és a 61-es temesvári közös, míg a 20. honvéd hadosztály az 1-es budapesti, 3-as debreceni, 4-es nagyváradai és 17-es székesfehérvári honvéd ezredekéből állt. Reifenbergbe³⁶ sorba beérkező magyar ezredek a kivagonírozást követően azonnal állásba kerültek. A hadtest élét képező 17-es székesfehérvári honvédek és a szegedi 46-osok 1915. július 6-án lettek először harcra vezényelve a Redipuglia és Polazzo közötti védelmi szakaszon.

A Doberdó védelmi vonala, a fennsík jellegéből adódóan, nyugat felé kipúposodó patkó alak volt. A fennsík közepének számító Marcottinitől az olasz tüzérség átlag 7-8 km-re helyezkedett el, így a 7-11 km lőtávolságú 120, 149 és 210 mm-es olasz lövegek a Vallone-völgytől nyugatra kezdődő egész Doberdót belőtték.

Az állások 1915 nyarán nagyon kezdetlegesek voltak, alig nyújtottak védelmet. Kezdetben a lövészárkok sziklába mélyítéséhez sem elegendő robbantóanyag, sem kőfejtő szerszámok nem álltak rendelkezésre, így a csapatok a kő- és sziklatömbökből emeltek hevenyészett állásokat, valamint a helyi lakosság által a dolinák művelése miatt kitermelt kövekből épített kőfalakat használták fedezékként. Az így kialakított védelmi állások előtt, a sziklás talaj miatt, a drótakadályokat is csak alig lehetett rögzíteni, ezért csak szögesdróttal övezett fabakokat (úgynevezett spanyollovasokat) és szögesdrót hálókat, hengereket gördítettek az állások elé. Ezek, messziről is könnyen kivehetőek lévén, nagyon jó célpontot szolgáltattak az ellenséges tüzérségnek, amely a drótakadályokat a kőfalakkal és a védőkkel együtt elsöpörte a föld színéről. Egy-egy pontosan becsapódó gránát hatása a szétfröccsenő kövektől többszöröseire növekedett. Az olasz tüzérség kiapadhatatlan lőszerkészlettel rendelkezett, míg az osztrák-magyar védőknek a három hadszíntéren is folyó küzdelmek miatt állandóan takarékoskodniuk kellett.

A hevenyészett állások mögött meghúzódó gyalogság legnagyobb veszteségét az állandó tüzérségi tűz okozta, ami azonban nem törte meg, hanem a végletekig fokozta a túlélő védők elszántságát, akik alig várták az olasz gyalogság megváltásnak számító rohamát. A csaták során az „Avanti Savoia!” kiáltással rohmozó olaszokat a védők puska és géppuska tüzével, olykor véres közelharcban verték vissza. A legénység a folyton ismétlődő olasz tömegrohamok alkalmával sok esetben már alig tudott löni, mert az állandó tüzeléstől a válluk és mutatójuk bedagadt, illetve

³⁶ Ma: Branik, Szlovénia

kisebesedett. A közelharcban a törsturony mellett a legkülönfélébb harceszközök, mint például a bokszer, balta vagy a buzogány használata is elterjedt.

1915. augusztus 10-én a háború szörnyűségeit már jól ismerő József főherceg megrendült bejegyzést tesz naplójába a Monte San Michelén a magyar honvédek-nél tett látogatását követően. A bejegyzés érzékletesen szemlélteti az 1915-ös nyári doberdói viszonyokat: „Elöttem a holtak százaival borított lejtő, melyről fullasztóan förtelmes hullaszag fülledt búze özönlik ránk. Elviselhetetlen egy borzalom ez... Annyira fojtogat engem, hogy hosszú ideig tart, míg önuralmamot visszanyervén beszélni tudok. Itt az állások még igen kezdetlegesek és alig nyújtanak védelmet. Az ellenség szakadatlanul lő a Monte Fortinról és a 197-ről, mind a két irányból tüzelő lövegei hosszantozzák arcvonalunkat és így az emberfölötti munkával a sziklába vésett még csekély árkokat folyton újra betemetik. Szegény halott honvédek és olaszok hevernek mindenütt a gránátok által cafatokra tépve, a nap perzselő hevében gyorsan rothadva. Az emberek meg sem mozdulhatnak, mert amint csak egy kicsit fölemelkedik valamelyik, máris jönnek az ellenséges lövedékek. Bekötött orral és szájjal fekszenek és kaparják, vésik a sziklát, s építenek, hogy a következő pillanatban egész munkájukkal együtt a lezuhanó nehéz lövedékektől megsemmisíttessenek. [...] 5 percnyi tartózkodás után mélyen megindulva és megrázva kúszok visszafelé. Borzasztó e sok rothadó hús, s a fekete aludt vér, ami mindenütt hever és tapad; oly szörnyűséges, hogy a réműlettől jéggé dermed a lelkem. Mindig itt feküdni, csak egyszer éjjel kihűlt romlott eledelt kapni, ez irtóztató hullaszag közepette, mely nyelvre, s a torokra tapad, azt az étellel lenyelni; naponta csak egyszer meleggé lett korty vizet kapni, s azt is csak éjjel. S a perzselő nap öldöklő, izzó hevében, melyet a sziklák megtízszerezve sugároznak a rothadó bajtársak között mozdulatlanul feküdni a nehéz kábító hullaszaggal tüdejükben; ettől meg kell, hogy örüljenek. [...] Egész belsőm lázong és felordít, mert az, amit ma láttam, annyira megrázó, hogy örüljön, aki bele nem bolondul. Szegény hőseim bámullak és csodállak benneteket, s nem tudom, hogyan mondjak köszönetet! Csak tudná a világ, hogy mi a háború és mi a rettenetes Doberdó.”³⁷

A főherceg szerette volna a védelmi vonalakat a fennsíkról levinni a jobban kiépíthető és kevesebb áldozatot követelő síkságra, de ehhez nem rendelkezett kellő erővel és tervét felettesei sem támogatták, így az állások minél gyorsabb megerősítésére, a védők helyzetének a lehetőségek szerinti javítására törekedett. A műszaki munkálatokra a szakcsapatokon kívül a pihenőn lévő alakulatokat is igénybe vette.

³⁷ JÓZSEF FŐHERCEG 1928. II. 313–314.

A sziklákba mély árkokat vágtak, robbantottak, ezek elé homokzsák és fémhajcs mellvédeket emeltek, a tartalékok részére minden sziklamélyedést bombabiztos kavernává alakítottak. A fennsíkon lévő barlangokat is a védőcsapatok elhelyezéséhez alakították át, így pl. az 1915 augusztusában felfedezett Črnici-barlangot is egy teljes zászlóalj befogadására alkalmas, több szintes óvóhelyé rendezték be. A fennsíkon lévő csapatok vízellátásának megoldására vízvezetékét építettek, az anyagszállítások végzésére a Vallone-völgyből drótkötélpályát, a Karszt-fennsíkon tábori vasutat létesítettek. Az ezredek általában 8-10 napos váltásban voltak állásokban, a pihenő alakulatok részére barakkokat állítottak fel, majd Lokvicánál Segetin és Korite mellett két nagy laktábort létesítettek.

A nagy véráldozattal járó két nyári csatát követően az őszi összecsapások során már a helyi viszonyoknak jobban megfelelő taktikát választottak a védekező magyar alakulatok. A pergőtűz idején a fedezékeket kiürítették, csak megfigyelőket hagytak benne, és hátrább, illetve az épülő kavernákban igyekeztek elhelyezkedni, s csak a tűz enyhülése, illetve a hátsó állásokra helyeződő, zárótűzre váltáskor szállták meg ismét, nem egy alkalommal a támadó olaszokkal egyszerre. Ilyenkor a legvéresebb kézitusákra került sor. A 4. isonzói csata idején, 1915. november 18-án egy ilyen esetet örökített meg József főherceg is a naplójában a kostanjevicai főhadiszállásának megfigyelőállásából távcsővel követve az eseményeket: „Pergőtűz van főképp a 197-en és attól délre, 12 óra 30 perckor a legborzasztóbb gránát- és aknaverés után egy erős ellenséges gyalogsági támadást látok a 197-en, s attól délkeletre, mely azonban összes löfegyvereink pusztító tüzeiben és elkeseredett kézigránátharcban állásaink előtt vérbe fojtva összeomlik. 1 óra 5 perckor ugyanott újra rohamoznak az olasz tömegek és dühöngő kézitusában állásainkba rövid időre újra betörnek, egy erélyes és lendületes ellentámadással, melyet Lux hadnagy egy 46-os félészázaddal csinált kiszorítottatott. 1 óra 30 perckor már megint rohamozik az ellenség és megint betör, a legborzasztóbb küzdelem fejlődik ki kézigránáttal, szuronnyal, gyilokkal; a hullák és vergődő haldoklók tornyosuló hekatombái borítják a vad küzdelem színterét. Szörnyűség volt látni - hiszen küzdeni kell -, de ez itt már nem volt küzdelem, hanem örült gyilkolás, vad mézárulás, bestiális öldöklés.”³⁸

Az 1915-ös év négy nagy isonzói csatája során a Doberdóra újabb alakulatok érkeztek a hadtest megerősítésére, majd egy részük távozott is, a nyolc magyar ezred azonban folyamatosan maradt. A sorköteles korúakból álló ezredek mellett két magyar népfelkelő ezredről is említést kell itt tennünk. Ezekben 35 évnél

³⁸ JÓZSEF FŐHERCEG 1928. II. 665.

idősebb népfelkelő korú katonák harcoltak. A feladatuk, mint túlkorosokból feltöltött, harmadik vonalat alkotó haderő nem a harcokban való közvetlen részvétel lett volna, hanem csak a közös hadsereg és a Honvédség támogatása. A háború alatt azonban kezdettől fogva harci feladatokban is részt vettek a magyar népfelkelő gyalogezedek. Így került 1915 júliusában a Doberdóra a székesfehérvári 17. és a budapesti 29. népfelkelő ezred is és egészen 1916 nyaráig kivette részét az itteni összecsapásokból. A 16. honvéd hegyidandár kötelékébe tartozó ezredek, illetve egyes zászlóaljok a hadihelyzettől függően gyakran kerültek a 20-as honvéd, vagy épp a 17-es közös hadosztály alárendeltségébe.

Az idősebb korú népfelkelők olykor zúgolódtak is az ellen, hogy nekik is ilyen körülmények között kell helyt állniuk. Kónya Gábor, a hegyi dandár református lelkipásztorja egy alkalommal a prédikációjában is megörökítette az esetet: „a népfelkelők között némelyek úgy okoskodnak, s hallottam is a méla zúgolódást, hogy pl. itt az Isonzó mentén nem a népfelkelőknek, hanem fiatalabb katonáknak kellene állani.” A tábori lelkész a választ is megadta a zúgolódóknak: „Akiket védünk, azok mindnyájuknak atyánkfiai. A haza mindnyájunk hazája. S a szeretet hogyan róna kevesebb és könnyebb kötelességet azokra, akik érettebb megfontoltsággal láthatják a fenyegető szörnyű veszélyt és akik a haza nagy egészén belül szűkebb családjukat és szerzett javaikat is védik egyszersmind.”³⁹

A fennsík kulcsponyját jelentő két 275 méteres kúppal rendelkező Monte San Michelét a 20. honvéd hadosztály, míg az ettől délre található San Martinó falu környékét a 17. hadosztály ezredei védték. A hadtest a meg-megújuló olasz támadások közepette nagyon súlyos veszteségeket szenvedett. József főherceg egyik jelentése szerint 1915. december 15-ig a vesztesége halottakban és sebesültekben már 110 000 főt tett ki, ennek több mint a fele a két magyar hadosztályra esett.⁴⁰

1915 végére a tömegrohamokat az állásháború váltotta fel és szabályos várháború vette a kezdetét. Kulcsszerephez jutottak az állások mögé a lövedékeiket beejteni képes, meredek röppályájú aknavető. Az olaszok szárnyas lövedékeit a találékony bakanyelv csak „macskának” nevezte el, mivel az zuhanás közben hasonló képet mutatott és hangot adott, mint a négylábú ragadozó. Az állások közelsége miatt állandósult a kézigránátharc, majd ugyanezen okok miatt később a földalatti aknaharc. Azonban ezek az események már az 1916-os év krónikájába tartoznak.

³⁹ KÓNYA 1916. 22–23.

⁴⁰ PINTÉR – RÓZSAFI – STENCINGER 2009. 34.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALLA TIBOR (2003): Az Isonzó csaták. In Hermann Róbert (szerk.) *Fegyvert s vi-tézt... A magyar hadtörténet nagy csatái*. Budapest, Corvina Kiadó. 226–240.
- BALLA TIBOR (2003): *Szarajevó, Doberdó, Trianon*. Magyarország I. világháborús képes albuma. Budapest, Scolar Kiadó.
- BALLA TIBOR (2010): Az olasz front. In Romsics Ignác (főszerk.) *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Kossuth Kiadó – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 75–92.
- BERZEVICZY ALBERT *kiadatlan naplója*. (1914–1920). Szerk.: Gali Máté. Komp-Press Kiadó, 2014.
- DOROMBY JÓZSEF-REÉ LASZLÓ (szerk.) (1942): *A magyar gyalogság*. A magyar gyalogos katona története. Budapest, Reé László Könyvkiadó- és Terjesztővállalat.
- GALÁNTAI JÓZSEF (1988): *Az első világháború*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- GALÁNTAI JÓZSEF (2001): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Korona Kiadó.
- GALI MÁTÉ (szerk.) (2014): „Az ország belepusztul ebbe a háborúba.” Berzeviczy Albert kiadatlan naplója. (1914–1920). Kolozsvár. Komp-Press Kiadó – Korunk.
- HORVÁTH MIKLÓS (2004): *A Nagy háború másik arca*. A lövészárkok hétköznapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JÓZSEF FŐHERCEG (1928): *A világháború amilyennek én láttam*. II-III. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KIRÁLY M. JUTKA – ŠÖVEGEŠ LIPOVŠEK GORDANA (szerk.) (2014): *Vágyakozás a lövészárkokból*. Egy szécsiszentlászlói házaspár, Jankó Zsigmond és Kovács Matild levelezése az 1. világháború alatt. Lendva.
- KÓNYA GÁBOR (1916): *Szeretet a harcmezőn*. Beszédek. Mezőtúr, Török Ignác Nyomdai Műintézete.
- LUKACHICH GÉZA (1918): *A Doberdó védelme az első isonzói csatában*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- MAGYAR KIRÁLYI HADILEVÉLTÁR (1940): *A világháború 1914-1918*. IX. és X. kötet, Budapest, Stádium Vállalat és Részvény Társaság.
- NÉGYESI LAJOS (2007): *46-os szegedi bakák a tolmeini hídfőben*. Budapest, Hadimúzeum Alapítvány.
- NÉGYESI LAJOS (2010): *Csaták néma tanúi*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.

- PÉTER I. ZOLTÁN (2011): „Soha, mióta e sártekét emberi láb tapodta, ilyen borzalmas események nem mentek végbe” B. Sárközy Gergely visszaemlékezése – 1. rész. *Nagy Háború Blog*. http://nagyhaboru.blog.hu/2011/01/03/sarkozy_gergely_visszaemlekezese_a_vilaghaborura_1_resz. Hozzáférés: 2015. január 11. 14:35.
- PÉTER I. ZOLTÁN (2011): „az olasz is megüzente a háborút”. B. Sárközy Gergely visszaemlékezése – 29. rész. *Nagy Háború Blog*. http://nagyhaboru.blog.hu/2011/07/18/b_sarkozy_gergely_visszaemlekezese_29_resz. Hozzáférés: 2015. január 11. 14:40.
- PINTÉR TAMÁS (2010): A „Doberdó” fogalma. *Nagy Háború Blog*. http://nagyhaboru.blog.hu/2010/09/29/a_doberdo_fogalma. Hozzáférés: 2015. január 11. 14:00.
- PINTÉR TAMÁS (2012): „Újra itt a háború, ki éli túl?” Dr. Kemény Gyula ezredorvos naplója az olasz frontról – 1. rész. *Nagy Háború Blog*. http://nagyhaboru.blog.hu/2012/03/12/dr_kemeny_gyula_naploja_1_resz. Hozzáférés: 2015. január 11. 14:05.
- PINTÉR TAMÁS (2013): „A patkány megerzi a dekung pusztulását”. Kókay László szegedi önkéntes doberdói naplója - 1. rész, *Nagy Háború Blog*. http://nagyhaboru.blog.hu/2013/03/04/a_patkany_megerzi_a_dekung_pusztulasat. Hozzáférés: 2015. január 11. 14:10.
- PINTÉR TAMÁS – RÓZSAFI JÁNOS: Csataérkutató az Isonzónál. Szegedi 46-osok nyomában San Martino del Carsonál és a Fajti Hribnél. *Hadtörténeti Közlemények* 119. évf. 1. sz. 215–241.
- PINTÉR TAMÁS – RÓZSAFI JÁNOS – STENCINGER NORBERT (2009): *Magyar ezredek a Doberdó fennsík védelmében*. Budapest, Hibernia Kiadó és Zrínyi Kiadó.
- PINTÉR TAMÁS – RÓZSAFI JÁNOS – STENCINGER NORBERT (2013): Első világháborús magyar katonatemetők kutatása a Doberdó fennsíkon. In Tóth Zsolt (szerk.) : *Hőseink nyomában*. Tanulmánykötet a hadisírok kutatásáról. Budapest, Zrínyi Kiadó. 87–123.
- RÓZSAFI JÁNOS – STENCINGER NORBERT (2008): *17-es székesfehérvári honvédek a Doberdón*. Székesfehérvár, Honvédség és Társadalom Baráti Kör.
- SZABÓ LÁSZLÓ (1977): *Doberdó, Isonzó, Tiro*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- SZIJJ JOLÁN (főszerk.) (2000): *Magyarország az első világháborúban*. Lexikon A–Zs. Budapest, Petit Real Könyvkiadó.
- VASJA KLAVORA (2010): *Harcok a Doberdón 1915–1916*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum.